

«Φάγονται πένητες και έμπλησθήσονται»: Λαογραφικές θεωρήσεις τών έκκλησιαστικῶν συσσιτίων τοῦ έλληνικοῦ αστικοῦ χώρου

Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ*

Τὸ πολυποίκιλο ένοριακὸ ἔργο στὸ σύγχρονο αστικὸ περιβάλλον περιλαμβάνει διάφορες δράσεις, σχετικὲς τόσο μὲ τὸν πνευματικὸ, λειτουργικὸ καὶ τελετουργικὸ, ὅσο καὶ μὲ τὸν ὑλικὸ τομέα τῆς ἀτομικῆς καὶ συλλογικῆς ζωῆς¹. Ἰδιαίτερα μάλιστα στὶς σύγχρονες μας συνθήκες οικονομικῆς κρίσης, ἡ ἱκανοποίηση καὶ τῶν στοιχειωδῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν εἶναι μέσα στὶς ἄμεσες προτεραιότητες τῆς δράσης τῶν ένοριῶν. Τὴ λαογραφικὴ διάσταση αὐτῆς τῆς ὀργανωμένης δραστηριότητος θὰ προσπαθήσουμε στὴ συνέχεια νὰ παρακολουθήσουμε μέσα ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῶν συσσιτίων τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Περιστερίου, ποῦ ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὴ περίπτωση μελέτης.

Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι ὀργανωμένα καὶ λειτουργοῦν τὰ ἐκκλησιαστικὰ συσσίτια στὴν Ἱερὰ Μητρόπολη Περιστερίου, ἀλλὰ καὶ στὸ σύνολο τῶν ένοριῶν ποῦ προσφέρουν ἀνάλογες φιλανθρωπικὲς ὑπηρεσίες στὸν τόπο μας, ἔχει ἰδιαίτερο λαογραφικὸ ἐνδιαφέρον. Τοῦτο προκύπτει ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ ὁμαδικὲς δράσεις μὲ κοινωνικὸ χαρακτήρα καὶ εὐρύτατη ἀναγνωρισιμότητα, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι, ὅπως προαναφέρθηκε, συνυπάρχουν σὲ αὐτὲς καὶ μεταφυσικὲς ἀντιλήψεις ἀλλὰ καὶ ἔθιμκὰ καθορισμένες συμπεριφορὲς, οἱ ὁποῖες ἐνίοτε σχετίζονται μὲ τὰ ἐπιμέρους δεδομένα τῆς παραδοσιακῆς θρησκευτικῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῆς θρησκευτικῆς λαογραφίας κάθε τόπου².

* Ὁ Μ. Γ. Βαρβούνης εἶναι Καθηγητὴς Λαογραφίας στὸ Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἐθνολογίας τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

1. Πρὸβλ. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Τὸ ένοριακὸ ἔργο στὶς πόλεις», *Ἐφημέριος* 56:3 (2007), σ. 4-5 [= *Διάβαση. Διμηνιαία ἔκδοση Γραμματείας Κατηχίσεως Ἱερᾶς Μητροπόλεως Περιστερίου* 13: 69 (2007), σ. 20-22]. Ἐπίσης ὁ ΙΔΙΟΣ, «Ἐνοριακὴ ζωὴ καὶ σύγχρονες λαϊκὲς θρησκευτικὲς ἐκδηλώσεις», *Χοροστάσι* 30 (2010), σ. 5-7.

2. Σχετικὰ βλ. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Λαϊκὰ θρησκευτικὰ πανηγύρια ἀθηναϊκῶν ένοριῶν»,

Στήν ουσία κυριαρχούν στα συσσίτια αυτά οι ρόλοι και η θεωρία των κοινωνικών ρόλων, η οποία σχετίζεται με τὸ φαινόμενο τῆς θεατρικότητας τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως τὴν ἔχει μελετήσει καὶ ἀναδείξει ὁ Βάλτερ Πούχνερ³. Οὐσιαστικά ἡ ἀνάληψη καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν ρόλων αὐτῶν, ὅπως ἔχει δείξει ὁ R. H. Turner⁴, σχετίζεται με τὴ συνθετότητα τῆς κάθε κοινωνίας καὶ τὴ συνειδητοποίηση τοῦ «θεατρικοῦ» χαρακτηῖρα της, καθὼς ὀρισμένοι κοινωνικοὶ ρόλοι εἶναι στὴν οὐσία ἀσυμβίβαστοι μεταξύ τους. Στὴν περίπτωσή μας, ὑφίσταται ἐπίσης σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ στοιχεῖο τῆς συμβατικῆς προσποίησης, καθὼς τὸ ἔχουν συστηματικὰ ἀναλύσει καὶ ἀναδείξει οἱ M. E. Hardy καὶ M. E. Conway⁵, τὸ ὅποιο, πάντοτε κατὰ τὴν ἀνάλυσή τους, δὲν παρεξηγεῖται στὴν καθημερινὴ κοινωνικὴ συναναστροφή, ἀλλὰ καὶ ἀποκρυπτογραφεῖται χωρὶς δυσκολία στὴν κοινωνικὴ πρακτικὴ.

Παρόμοιες συμπεριφορὲς ὑπάρχουν κυρίως στὶς παραδοσιακὲς κλειστὲς κοινωνίες, καὶ ὁ κόσμος τῆς κάθε ἐνορίας συνήθως ἔχει παρόμοια χαρακτηριστικά, κυρίως λόγω τῆς ἔλλειψης ἱκανοῦ ἀριθμοῦ ἐναλλακτικῶν προτύπων. Τὰ πρότυπα αὐτὰ τῆς συμπεριφορᾶς, συνήθως ἐθιμικὰ καθορισμένα καὶ παγιωμένα, γίνονται ἀποδεκτὰ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία καὶ συνδέονται με βασικὲς ἠθικὲς κατηγορίες, πού παραπέμπουν σὲ ἀξίες οἱ ὁποῖες συνέχουν τὴν ὁμαδικὴ ἀνθρώπινη δράση. Ὅπως μάλιστα παρατηρεῖ ὁ M. J. Horowitz⁶, στὴ δυναμικὴ τῶν ὁμάδων (group dynamics), πού βασίζεται στὴ θεωρία τῶν κοινωνικῶν ρό-

στὸ Γ. Κ. Καιροφύλα - Σ. Γ. Φιλιππότη (ἐκδ.), *Ἀθηναϊκὸ Ἡμερολόγιο* 19 (2008), σ. 210-218. Ο ΙΔΙΟΣ, «Σύγχρονες μορφὲς θρησκευτικότητας στὸν ἑλληνικὸ λαϊκὸ πολιτισμὸ», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 90: 817 (2007), σ. 207-222.

3. Β. ΠΟΥΧΝΕΡ, «Ἡ θεατρικὴ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ», στὸ βιβλίο του *Δοκίμια λαογραφικῆς θεωρίας*, Ἀθήνα 2011, σ. 27-68, ὡς προδημοσίευση ἀπὸ τὸ ἔργο Μ. Γ. Βαρβούνης - Μ. Γ. Σέργης (ἐπιμ.), *Ἑλληνικὴ Λαογραφία. Ἱστορικά, θεωρητικά, μεθοδολογικά, θεματικὲς 2*, Ἀθήνα 2012, σ. 339-378.

4. R. H. TURNER, «Role taking, role standpoint, and reference group behavior», *American Journal of Sociology* 41 (1956), σ. 316-328. Πρβλ. TH. R. SARBIN, «The concept of role-taking», *Sociometry* 6:3 (1943), σ. 273-285.

5. M. E. HARDY - M. E. CONWAY, *Role theory: Perspectives for health professionals*, Norwalk 1988 (β' ἐκδ.). Πρβλ. ἐπίσης L. V. DAVIS, «Role theory», στὸν τόμο F. J. Turner (ἐπιμ.), *Social work treatment*, New York 1986 (β' ἐκδ.), σ. 541-563.

6. M. J. HOROWITZ, *Introduction to Psychodynamics: a new synthesis*, New York 1988. Πρβλ. καὶ N. W. Ackerman, «Social role and personality», στὸ βιβλίο του *The psychodynamics of family life*, New York 1959, σ. 52-67.

λων και τὸ μοντέλο τῶν διαδράσεων, οἱ ἀποκλίσεις ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς ποὺ θέτουν στὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ οἱ ρόλοι αὐτοί, ἐπιφέρουν ἀπώλεια τῆς κοινωνικῆς ἀναγνώρισης καὶ ἐν τέλει ἀποβολὴ ἀπὸ τὴν ὁμάδα.

Αὐτὸς ἴσως εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ συμμετοχὴ στὴ διαδικασία προετοιμασίας καὶ διανομῆς τῶν συσσιτίων εἶναι ὀλοένα καὶ αὐξανόμενη, ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος διεξαγωγῆς τοῦ συγκεκριμένου φιλανθρωπικοῦ ἔργου παρουσιάζει σημαντικὲς καὶ καθοριστικὲς ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν ναῶν τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τοῦ λεκανοπεδίου τῆς Ἀττικῆς⁷. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἡ συμμετοχὴ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ γυναικῶν στὶς ἐργασίες αὐτὲς ἀναπαράγει τὸ κοινωνικὸ στερεότυπο, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ γυναῖκα εἶναι ὑπεύθυνη καὶ ἀρμόδια γιὰ τὸ φαγητὸ καὶ τὴν παρασκευὴ του, τὸ ὁποῖο κατὰ κανόνα λειτουργεῖ καὶ ἀναπαράγεται στὰ πλαίσια τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ ἴδιο φυσικὰ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν ρόλο τοῦ φιλάνθρωπου, ποὺ ἐνδιαφέρεται καὶ συμπονᾷ τὴ δυστυχία τοῦ συνανθρώπου του, καὶ ὁ ὁποῖος ἔχει βαθιὲς ρίζες στὴν ὀρθόδοξη χριστιανικὴ παράδοση καὶ πρακτικὴ, γεγονόςς ποὺ ἐξηγεῖ καὶ τὴν κατ' οὐσίαν ἐκκλησιαστικὴ ταυτότητα αὐτῶν τῶν παραδοσιακῶν λαϊκῶν ἐκδηλώσεων⁸.

Σχετίζονται ὁμως οἱ προσφορὲς αὐτῶν τῶν συσσιτίων τόσο μὲ τὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ πρωτοχριστιανικὴ παράδοση καὶ πρακτικὴ τῶν κοινῶν δειπνῶν, ποὺ εἶναι γνωστὰ μὲ τὸ ὄνομα «ἀγάπες», ὅσο καὶ μὲ τὴν παραδοσιακὴ πρακτικὴ τῆς κοινῆς πανηγυρικῆς συνεστίας τῶν πιστῶν στὰ ἑλληνικὰ λαϊκὰ θρησκευτικὰ πανηγύρια, ποὺ εἶναι μαρτυρημένη ἀπὸ πολλὲς ἑλληνικὲς περιοχές; Ἀνάλογες μάλιστα μορφὲς ὑπάρχουν καὶ στὰ λαϊκὰ ἀστικά ἐκκλησιαστικὰ πανηγύρια μὲ τὴ μορφή κοινῶν πανηγυρικῶν συνεστιάσεων, συνήθως σὲ ὑπόγειο χῶρο κάτω ἀπὸ τὸ ναὸ ἢ στὸ πνευματικὸ κέντρο τῆς ἐνορίας, τὴν ἡμέρα ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης τοῦ ἁγίου, στὸ ὄνομα τοῦ ὁποῖου ἔχει ἀφιερωθεῖ ὁ κεντρικὸς ἐνοριακὸς ναὸς⁹. Οὐσιαστικὰ τὸ συσσίτιο ἀποτελεῖ μιὰ ἀναπαραγωγὴ τῆς πανηγυρικῆς αὐτῆς συνεστίας σὲ καθημερινὴ βάση, καθὼς ἀποτελεῖ προσφορὰ φαγητοῦ πάνω σὲ θρησκευτικὲς, κάποτε δὲ καὶ πάνω σὲ τελετουργικὲς βάσεις, κυρίως ὅταν πρόκειται γιὰ τραπέζια ποὺ προσφέρονται ἀντὶ μνημοσύνων.

7. Β. ΠΟΥΧΝΕΡ, «Ἡ θεατρικότητα τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ», ὅ.π., σ. 32-33.

8. Β. ΠΟΥΧΝΕΡ, «Ἡ θεατρικότητα τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ», ὅ.π., σ. 33.

9. Β. ΠΟΥΧΝΕΡ, «Ἡ θεατρικότητα τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ», ὅ.π., σ. 34. Πρβλ. L. LINDSEY, *Gender Roles: A Sociological Perspective*, Prentice Hall 1997 (γ' ἔκδ.), ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ προγενέστερη βιβλιογραφία, μὲ ἐθνογραφικὰ παραδείγματα.

Ἡ προτεραιότητα στὴν προσφορὰ φαγητοῦ ὑπὸ τὴν μορφὴ συσσιτίων ἀναδείχθηκε στὸ Περιστερίο ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀρχιερατικῆς θητείας τοῦ Μητροπολίτη Περιστερίου Χρυσοστόμου Ζαφείρη, τὸ 1978. Μάλιστα, τὰ συσσίτια εἶχαν ξεκινήσει πειραματικά ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Εὐαγγελίστριας, τὸν μητροπολιτικὸ ναὸ τοῦ Περιστερίου, τὴν ἐποχὴ τοῦ πρώτου Μητροπολίτη τῆς νεοσύστατης τότε Μητροπόλεως Περιστερίου Ἀλεξάνδρου Καντῶνη (1974-1978). Σταδιακά τὸ πειραματικὸ αὐτὸ συσσίτιο ἐπεκτάθηκε, μὲ ἀποτέλεσμα σήμερα νὰ προσφέρουν συστηματικά φαγητὸ οἱ δέκα ἀπὸ τοὺς δεκατέσσερις ἐνοριακοὺς ναοὺς τῆς Μητροπόλεως. Ἡ ὀργάνωση τοῦ ἔργου αὐτοῦ μὲ τὴν κεντρικὴ μέριμνα τῆς Μητροπόλεως, ὁδηγεῖ στὴν ὁμαδοποίηση τῶν λεπτομερειῶν καὶ στὴν τυποποίηση τῆς δράσης, πού λαμβάνει τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ λαογραφικοῦ φαινομένου, γι' αὐτὸ καὶ ἀπασχολεῖ καὶ τὴ λαογραφικὴ ἔρευνα, ἰδιαίτερα δὲ τὸν κλάδο τῆς σύγχρονης καὶ νεωτερικῆς θρησκευτικῆς λαογραφίας. Στὴ συνέχεια θὰ παρουσιαστοῦν τὰ κοινὰ αὐτὰ γνωρίσματα, μὲ βάση ἐπιτόπια ἔρευνα στοὺς ναοὺς τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Περιστερίου, τῶν ἐτῶν 2009-2011.

Σὲ κάθε περίπτωση, οἱ ναοὶ ἔχουν ἀναλάβει νὰ συντηροῦν περὶ τὰ πενήντα ἢ ἑξήντα ἄτομα, κατὰ μέσο ὄρο, προσφέροντάς τους φαγητὸ σὲ καθημερινὴ βάση, καὶ μόνο τὸ μεσημέρι, ἀπὸ τὴ Δευτέρα ὡς καὶ τὸ Σάββατο. Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις, οἱ τρόφιμοι παίρνουν τὸ φαγητὸ μαζί τους στὸ σπίτι, δὲν τὸ τρῶνε στὸ ναό. Τὶς περιόδους τῶν ἑορτῶν καὶ τῶν ἀργιῶν, ἡ παροχὴ τοῦ συσσιτίου ἀναστέλλεται: ἀπὸ δέκα μέρες στὶς διακοπὲς τῶν Χριστουγέννων καὶ τοῦ Πάσχα, καὶ ἀπὸ τὰ μέσα Ἰουλίου ὡς καὶ τὰ μέσα Σεπτεμβρίου κάθε χρονιάς δὲν προσφέρεται φαγητὸ, καθὼς οἱ γυναῖκες πού τὸ παρασκευάζουν ἀπουσιάζουν σὲ διακοπὲς ἢ εἶναι ἀπασχολημένες μὲ οἰκιακὲς ἐργασίες, λόγω τῶν ἀντίστοιχων ἑορταστικῶν περιόδων. Ἀλλὰ καὶ στὰ διαστήματα αὐτὰ προσφέρονται τρόφιμα συσκευασμένα, ὥστε οἱ τρόφιμοι νὰ μὴν στερηθοῦν τὰ πρὸς τὸ ζῆν, μὲ τὴν διαφορὰ ὅτι πρέπει νὰ τὰ μαγειρέψουν οἱ ἴδιοι.

Ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ μελέτῃ τῆς οἰκονομικῆς βάσης αὐτοῦ τοῦ φιλανθρωπικοῦ κινήματος παρουσιάζει ἡ ὀργάνωση τῶν συσσιτίων. Κατὰ κύριο λόγο αὐτὰ στηρίζονται σὲ δωρεὰς τροφίμων ἀπὸ τοὺς ἐνοριῖτες, ἢ ἀπὸ προσφορὰς σὲ χρήματα γιὰ τὸν ἴδιο λόγο. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ἡ ἐνορία τῆς ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Πατρικίας¹⁰, ἀπὸ τὶς πλέον δυναμικὲς τῆς Μητροπόλεως Περιστερίου, στὴν

10. ANT. WIESER, *Vom Weg über die heiligen Berge. Vierbergelauf in Karnten, Frauenstein* 1997, σ. 98-99. Βλ. ἐπίσης Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Ἀστική λαϊκὴ θρησκευτικότητα σὲ ἐνο-

όποια τὰ συσσίτια ξεκίνησαν τὸ 2001, τὸ 2011 δαπάνησε περὶ τὰ 7.800 εὐρῶ ἀπὸ πόρους τῆς γιὰ τὸ συσσίτιο πὺν προσφέρει σὲ καθημερινὴ βάση. Ἀπὸ αὐτά, τὰ 7.654 εὐρῶ προέρχονταν ἀπὸ προσφορὲς τῶν πιστῶν στὸ εἰδικὸ κουτὶ γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ συσσιτίου, πὺν ἐκτίθεται κάθε Κυριακὴ, μὲ σκοπὸ τὴ συλλογὴ χρημάτων γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἔχει ἰδρυθεῖ εἰδικὸ «Ταμεῖο Καλῶν Γηρατειῶν» σὲ κάθε ἐνορία, πὺν ἐνισχύεται κατὰ περίσταση ἀπὸ τὸ γενικότερο «Φιλόπτωχο Ταμεῖο» κάθε ναοῦ, τὸ ὁποῖο μὲ τὴ σειρά του λειτουργεῖ μὲ τὴ μέριμνα ἐθελοντριῶν γυναικῶν, τῆς «Φιλοπτώχου Ἀδελφότητος», οἱ ὁποῖες καὶ ἀποτελοῦν ἄμεσες συνεργάτιδες τοῦ προϊσταμένου ἱερέα κάθε ἐνορίας. Συνολικὰ, μάλιστα, τὸ συσσίτιο πὺν προσφέρεται τὶς 216 ἀπὸ τὶς μέρες τοῦ χρόνου, κοστίζει περὶ τὶς 15.000 εὐρῶ, καθὼς τὸ κόστος κάθε τροφίμου ἀνέρχεται στὰ 10 εὐρῶ μηνιαίως.

Ὅπως προαναφέρθηκε, πέρα ἀπὸ τοὺς πόρους κάθε ναοῦ, ἡ προσφορὰ τοῦ συσσιτίου στηρίζεται στὰ φιλανθρωπικὰ αἰσθήματα καὶ στὶς ἀνάλογες δωρεὲς τῶν ἐνοριτῶν. Πέρα ἀπὸ τὶς προσφορὲς τροφίμων καὶ χρηματικῶν ποσῶν εἰδικὰ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό, σὲ κουτὶ πὺν βρῖσκεται στὸ ναὸ καὶ ἐκτίθεται ἔξω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ εἴσοδό του στὸ τέλος τῆς θείας λειτουργίας τῆς Κυριακῆς καὶ τῶν μεγάλων ἑορτῶν, πολλοὶ προφέρουν τὰ χρήματα ἢ τὰ ὑλικά γιὰ τὸ τραπέζι μιᾶς ἡμέρας, κυρίως σὲ περιπτώσεις μνημοσύνων, ὅποτε ἡ προσφορὰ γίνεται στὴ μνήμη τοῦ νεκροῦ. Εἰδικότερα μάλιστα στὶς κηδεῖς καὶ τὰ μνημόσυνα πὺν τελοῦνται στοὺς ναοὺς οἱ συγγενεῖς καὶ οἱ φίλοι προτρέπονται καὶ καθοδηγοῦνται ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς νὰ προσφέρουν, ἀντὶ γιὰ στέφανα ἢ ἄλλες δωρεὲς σὲ σωματεῖα καὶ συλλόγους, χρήματα γιὰ τὴ συνέχιση τοῦ συσσιτίου τοῦ ναοῦ, στὴ μνήμη τοῦ προσφιλοῦς προσώπου τους¹¹. Σπανιότερα μάλιστα προσφέρεται ἕνα μόνον εἶδος φαγητοῦ, πάντοτε στὴ μνήμη συγγενῶν ἢ φίλων. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ, πὺν καλλιεργεῖται καὶ ἐνισχύεται ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς μὲ σκοπὸ τὴ συνέχιση τῆς προσφορᾶς φαγητοῦ, ἔχει πλήρως ἐνταχθεῖ στὰ σύγχρονα ἀστικά ἐπιμνημόσυ-

ριακὰ πλαίσια: Ἡ περίπτωση τῆς ἐνορίας τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Πατρικίας τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Περιστερίου», στὸν τόμο Γ. Ἀνδρειωμένος (ἐπιμ.), *Εὐχαρίαις Ἐπαινος. Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Παναγιώτη Δ. Μαστροδημήτρη*, Ἀθήνα 2007, ἐκδ. Πορεία, σ. 183-199.

11. Πρὸβλ. σχετικὰ καὶ Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Υλικοὶ δεῖκτες γιὰ τὴν παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ», στὸν τόμο Κατ. Κορρέ-Ζωγράφου – Γ. Χ. Κούζας (ἐπιμ.), *Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου «Ἡ ἔρευνα καὶ διδασκαλία τοῦ ὑλικοῦ πολιτισμοῦ τῶν νεωτέρων χρόνων στὰ ἑλληνικὰ πανεπιστήμια»*, Ἀθήνα 2010, σ. 65-77.

να ἔθιμα, μάλιστα κατὰ τὴ διανομὴ τοῦ φαγητοῦ ποὺ προέρχεται ἀπὸ ἐπιμνημόσυνες δωρεές ὑποδεικνύεται στοὺς τροφίμους τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ ποὺ πρέπει καὶ οἱ ἴδιοι νὰ μνημονεύσουν (νὰ «σχωρέσουν»), ὥστε ἡ ἐπιμνημόσυνη τελετουργία τῆς προσευχῆς γιὰ συγχώρηση νὰ ὀλοκληρωθεῖ.

Τὸ προσφερόμενο φαγητὸ μαγειρεύουν ἐθελόντριες, χωρισμένες σὲ βάρδιες, σὲ καθημερινὴ βάση. Τὸ μαγείρεμα ξεκινᾷ νωρὶς τὸ πρωὶ καὶ ὀλοκληρῶνεται μὲ τὴ διανομὴ τοῦ φαγητοῦ στοὺς τροφίμους μεταξὺ 11^{ης} καὶ 12^{ης} μεσημβρινῆς ὥρας. Συχνὰ μάλιστα προσφέρονται στὸ ναὸ γιὰ διανομὴ ὄχι μόνο τροφίμα, ἀλλὰ καὶ μεταχειρισμένα ρούχα καὶ παπούτσια, ἀκόμη καὶ παιδικὰ παιχνίδια ἢ εἶδη οἰκοσκευῆς καὶ μεταχειρισμένες οἰκιακὲς ἠλεκτρικὲς συσκευές¹², τὰ ὁποῖα ἐπίσης χρειάζονται καὶ διανέμονται σὲ ὅσους τὰ ἔχουν ἀνάγκη.

Γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τῶν τροφίμων ποὺ ζητοῦν οἱ ἴδιοι ἐνίσχυση ἢ προτείνονται ἀπὸ κυρίες τῆς Φιλοπτώχου ποὺ ἔχουν γνώση τῶν ἐνοριτῶν καὶ τῶν ἀναγκῶν τους, γίνεται σχετικὴ ἔρευνα ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς καὶ τὴν ἐνοριακὴ ἐπιτροπὴ. Λαμβάνονται ὑπ' ὄψη οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ κριτήρια, συχνὰ δὲ πραγματοποιοῦνται καὶ ἐπισκέψεις στὸ σπίτι τῆς οἰκογένειας ἢ τοῦ τροφίμου, γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ καὶ νὰ ἐπαληθευθεῖ ἡ κατάστασή τους καὶ οἱ συνθῆκες διαβίωσής τους. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ φαγητὸ προσφέρεται ὄχι μόνο σὲ ἀπόρους, ἀλλὰ καὶ σὲ μοναχικὰ ἄτομα ποὺ διαθέτουν κάποιους πόρους ἀλλὰ δὲν μποροῦν νὰ αὐτοεξυπηρετηθοῦν λόγῳ σωματικῆς ἢ ψυχικῆς ἀσθενείας.

Ὅπως δὴποτε, καὶ αὐτὸ τὸ τόνισαν ὅλοι οἱ πληροφορητές, ἡ θρησκεία τῶν τροφίμων δὲν ἀποτελεῖ κριτήριον, καθὼς φαγητὸ δίνεται σὲ ἀλλόθρησκους, σχισματικούς, ἑτερόδοξους κ.λπ., ἀρκεῖ πραγματικὰ νὰ τὸ ἔχουν ἀνάγκη. Μάλιστα ἡ πραγματικότητα τῆς λαθρομετανάστευσης καὶ τῆς ἐγκατάστασης πολλῶν οἰκονομικῶν μεταναστῶν αὐξάνει συχνὰ τὴ ζήτησι φαγητοῦ, ἀναλόγως τῆς περιοχῆς ποὺ ἀποτελεῖ τὸν τομέα εὐθύνης κάθε ἐνορίας. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ἡ ἐνορία τῆς ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Πατρικίας δίνει φαγητὸ σὲ πολλοὺς Ἰρακινούς ποὺ ζοῦν στὰ ὄριά της. Στὸν ἴδιο ναὸ ὑπάρχει τροφίμος ποὺ εἶναι κλη-

12. Βλ. Μ. Γ. ΒΑΡΘΟΥΝΗΣ, «Οἰκιακὴ λαϊκὴ λατρεία», *Ἐκκλησία* 85: 4 (2008), σ. 273-277. Πρὸβλ. ἐπίσης U. LINSE, *Geisterseher und Wunderwirker. Heilsuche im Industriezeitalter*, Frankfurt am Main 1996, σ. 23, 68 καὶ Γ. ΒΟΖΙΚΑΣ, «Τὸ αὐτοκόλλητο σῆμα στὸ θρησκευτικὸ πανηγύρι τῆς πόλης. Σχόλιο ἐπάνω στὰ ὄρια καὶ τίς πολιτισμικὲς διαστάσεις τῶν ἀντικειμένων», *Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἑρεῦνης Ἑλληνικῆς Λαογραφίας* 29-30 (1999-2003), σ. 353. U. HOLMBERG, *Der Baum des Lebens. Gottinnen und Baumkult*, Bern 1996, σ. 76-77. Ἐπίσης, W. FREITAG, *Heiliger Bischof und moderne Zeiten*, Münster 1995, σ. 111.

ρικός των παλαιοημερολογιτών, και μάλιστα στο βαθμό του επισκόπου, ό οποίος στερούμενος πόρων, δεδομένου ότι με βάση την εκκλησιαστική κανονική τάξη ανήκει σε σχισματική εκκλησιαστική κατάσταση, επιβιώνει από το φαγητό που παίρνει από το ναό.

Άνάμεσα στους τροφίμους συχνά υπάρχουν ναρκομανείς –σε όρισμένες μάλιστα περιπτώσεις και ολόκληρες οικογένειες έθισμένες στα ναρκωτικά– αλλά και άτομα με ιδιαίτερος χαμηλό βιοτικό επίπεδο. Επίσης όρισμένοι τροφιμοί είναι ψυχασθενείς, είτε μόλις έχουν πάρει έξιτήριο από ψυχιατρεία, είτε στο μεσοδιάστημα μεταξύ δύο νοσηλειών, όποτε έχουν άμεση ανάγκη από το φαγητό που παίρνουν, για να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους. Πρόκειται για ανθρώπους που ανήκουν στο άσπικό περιθώριο, αλλά και για όρισμένους που έχουν οικονομικούς πόρους, αλλά δεν μπορούν να τους διαχειριστούν σωστά, με αποτέλεσμα να στερούνται τα αναγκαία.

Κοινός τόπος των σχετικών αφηγήσεων των ιερέων των ένοριών και των άμέσων συνεργατών τους στα συσσίτια είναι ή αναφορά στην κριτική που συχνά δέχονται από όσους βλέπουν τα πράγματα «άπ' έξω», κυρίως για την ταυτότητα όσων γίνονται δεκτοί ως τρόφιμοι¹³. Οί ιερείς τονίζουν ότι την κριτική αυτή διατυπώνουν κατά κανόνα όσοι από τους ένοριτες δεν προσφέρουν στην προσπάθεια αυτή, άρκούμενοι μόνο στις κρίσεις επί των επιλογών των άλλων. Βασικό σημείο της κριτικής αποτελεί ή επιλογή των τροφίμων, καθώς όρισμένοι από αυτούς, ιδιαίτερα οί ψυχασθενείς, δεν έχουν πάντοτε όρατά τα σημεία της ασθένειάς τους, ενώ άλλοι μπορεί να διαθέτουν σύνταξη, αλλά να μην μπορούν να αυτοεξυπηρετηθούν. Τονίζουν μάλιστα οί ιερείς ότι συχνά είναι αναγκασμένοι να υπερασπίζονται τις επιλογές τους χωρίς να μπορούν να αποκαλύψουν όλη την αλήθεια, μέρος της όποίας έχουν ακούσει στην διάρκεια έξομολογήσεων, άρα δεν είναι ανακοινώσιμη. Πάντως, οί έμπλεκόμενοι στα συσσίτια φορείς τονίζουν ότι αν και συχνά υπάρχουν άπατεώνες ή έκμεταλλευτές, που όταν αποκαλυφθούν έξαφανίζονται, τó πλείστον των ανθρώπων που ζητούν βοήθεια είναι άνθρωποι έγκαταλειμμένοι από τους συγγενείς τους, ήλικιωμένοι και άνημποροι.

13. Για την διατύπωση παρόμοιων κριτικών θέσεων βλ. SN. ZORIC, «Ritual between anthropology and science of religion», *Narodna Umjetnost* 33:1 (1996), σ. 233-247. Επίσης, Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Πνευματικότητα και έκκοσμίκευση στα έθιμα της έλληνικής λαϊκής λατρείας», στόν τόμο *Έερά Σύνοδος της Έκκλησίας της Έλλάδος, Χριστόδουλος. Άφιερωματικός τόμος*, Άθήνα 2010, σ. 529-537.

Τονίζεται λοιπόν η έννοια της συμμετοχής στη διαδικασία των συσσιτίων, σε αντιπαράθεση με την άποχή από την κοινή προσπάθεια, η οποία αντισταθμίζεται από μια ανυπόστατη κριτική. Ουσιαστικά, η όλη διαδικασία του συσσιτίου διαχωρίζει την κοινότητα των ένοριτών στους συμμετέχοντες και μή, στους μνημένους και στους άμνητους ή σε έναν εσωτερικό στενό και σε έναν εξωτερικό ευρύτερο κύκλο, και η κατάταξη σε αυτές τις κατηγορίες προσδιορίζει και τη σχέση των πιστών με την ένορία, το έργο της και την διοίκησή της¹⁴.

Οί προϊστάμενοι των ναών ιερείς παρατηρούν ότι όσο βαθιάει η οικονομική κρίση πληθαίνουν και εκείνοι που ζητούν να έγγραφούν ως τρόφιμοι, παραλλήλως όμως πυκνώνουν και οί δωρεές τροφίμων ή χρημάτων, αλλά και οί προσφορές γυναικών για έθελοντική εργασία κατά την παρασκευή του φαγητού. Στην ένορία της Αγίας Άναστασίας της Πατρικίας, για παράδειγμα, μαγειρεύουν περι τις 15 γυναίκες, από 2 έως 3 σε κάθε βάρδια. Οί γυναίκες αυτές αναπτύσσουν συχνά κοινωνικές, οικογενειακές και φιλικές σχέσεις μεταξύ τους, καθώς τους ένώνει ο κοινός άγωνα της φιλανθρωπίας.

Τις σχέσεις αυτές μάλιστα φροντίζει να ένισχύει τόσο η ένορία όσο και η Μητρόπολη, καθώς διοργανώνουν σε έτήσια βάση μια ήμερήσια ή διήμερη έκδρομη των γυναικών που εργάζονται στα συσσίτια όλης της Μητρόπολης, την όποια καλύπτουν τα Ταμεία Καλών Γηρατειών όλων των ένοριών αναλογικά, με βάση τον αριθμό γυναικών κάθε ένορίας που συμμετέχει. Η έκδρομη αυτή ένισχύει το αίσθημα του συνανήκειν, τονίζει την αίσθηση της κοινότητας¹⁵ και τονώνει τον ζήλο των γυναικών που εργάζονται έθελοντικά, ως έλάχιστη ήθικη άμοιβή τους, στα πλαίσια του σχηματισμού της κοινότητας των πιστών, για την όποια έγινε λόγος και παραπάνω.

14. Για ανάλογα φαινόμενα της σύγχρονης μας άστικης θρησκευτικής λαογραφίας βλ. J. PENTIKAINEN, «Ritual», *Folklore. An encyclopedia of beliefs, customs, tales, music and art*, Oxford 1997, σ. 733-736. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Όψεις της σύγχρονης λαϊκής θρησκευτικότητας των Έλλήνων», στον τόμο Κωνσταντίνος Ι. Χολέβας (έκδ.), *Έλληνορθόδοξη Πορεία. Άνθολόγιο Κειμένων*, Άθήνα 2008, σ. 219-239. Πρβλ. επίσης Γ. Βοζίκας, *Η συνοικία της Άγίας Μαρίνας στην Ηλιούπολη και το πανηγύρι της. Η καθημερινή ζωή και ταυτότητα της πόλης*, Άθήνα 2009, σ. 123 κ.έξ.

15. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Προσκνηματικός τουρισμός και έλληνική λαϊκή τέχνη», *Erytheia. Revista de Estudios Bizantinos y Neogriegos* 29 (2008), σ. 217-228. Οί ένοριακές έκδρομες αυτές έχουν βέβαια και πνευματικό περιεχόμενο, βλ. ΑΛ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Η κάλλιέργεια του προσκνηματικού πνεύματος και οί σύγχρονοι ποιμαντικοί προβληματισμοί», *Έκκλησία* 87:2 (2010), σ. 104. Πρβλ. και Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Προσκνηματικές έκδρομες και ιερές άποδημίες», *Θεολογία* 80: 1 (2009), σ. 191-211.

Είναι απολύτως χαρακτηριστικό τὸ ὅτι, κατὰ κανόνα, τὸ ἔργο τῆς παρασκευῆς καὶ τῆς διανομῆς τοῦ φαγητοῦ, ἄρα ὀλόκληρη ἢ ὀργάνωση καὶ ἡ ὑλοποίηση τοῦ συσσιτίου, γίνεται στοὺς ὑπόγειους χώρους τῶν ναῶν, πού ἔχουν πολλαπλές λειτουργικότητες, καθὼς χρησιμεύουν ὡς ὑπόγειος ναός, ὡς ἀποθήκη, ὡς αἴθουσα ἐκδηλώσεων, ὡς τόπος ἄσκησης κατηχητικοῦ ἔργου, καὶ ἐν προκειμένῳ ὡς μαγειρεῖο καὶ αἴθουσα συσσιτίου. Πρόκειται γιὰ ἕνα χαρακτηριστικὸ ὄλων σχεδὸν τῶν μεγάλων σύγχρονων ἀστικῶν ἐνοριῶν, τὰ ναϊκὰ κτίσματα τῶν ὁποίων ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ ὑπόγειο, γιὰ νὰ ἀκολουθήσει κατόπιν ὁ μεγάλος ὑπέργειος ναός, πού γίνεται καὶ ὁ κύριος τῆς ἐνορίας μετὰ τὴν ὀλοκλήρωσή του, ἀφήνοντας στὸν ὑπόγειο τοὺς πολλαπλοὺς ρόλους πού ἀναφέρθηκαν προηγουμένως. Ἔχουμε ἐδῶ μιὰ ἀκόμη ἐκδήλωση τοῦ φαινομένου τοῦ «ναοῦ κάτω ἀπὸ τὸ ναό», τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ βασικὴ παράμετρο τῆς σύγχρονης ἀστικῆς λαϊκῆς θρησκευτικότητας, καὶ τὸ ὁποῖο μᾶς ἔχει ἀπασχολήσει συστηματικὰ σὲ προγενέστερη σχετικὴ μελέτη¹⁶.

Οἱ περισσότεροι ἱερεῖς τῶν ἐνοριῶν τῆς Μητροπόλεως Περιστερίου πού ἀσχολοῦνται μὲ τὰ συσσίτια, τονίζουν ὅτι ἡ οὐσιαστικὴ εἰδοποιὸς διαφορὰ μετὰ τῶν ἐνοριακῶν συσσιτίων καὶ ὄσων διοργανῶνται ἀπὸ τὸν Δῆμο Περιστερίου καὶ ἄλλους φορεῖς τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης βρίσκεται στὸ ὅτι οἱ Δῆμοι ἀξιοποιοῦν προγράμματα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως καὶ βασίζονται στὴν ἔμμισθη ἐργασία καὶ τὴν ἀγορὰ τῶν πρώτων εἰδῶν ἢ καὶ τῶν προσφερόμενων φαγητῶν, ἐνῶ τὰ ἐνοριακὰ συσσίτια ἐδράζονται στὸν ἐθελοντισμὸ, τὴ θυσιαστικὴ διακονία τοῦ πλησίον καὶ τὴν προσφορὰ ἀγάπης στὸ συνάνθρωπο¹⁷. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς οἱ ἱερεῖς πιστεύουν ὅτι τὰ ἐνοριακὰ συσσίτια θὰ διατηρηθοῦν παρὰ τίς γενικότερες ἀντίξοες συνθήκες, ἐνῶ τὰ ἄλλα θὰ σβήσουν

16. Πρὸβλ. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Ναὸς κάτω ἀπὸ τὸ ναό: Πρακτικὲς τῆς νεωτερικῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς λαϊκῆς θρησκευτικότητας», *Κανίσκιον. Τιμητικὸς τόμος ἐπὶ τῇ 10ετηρίδι (2001-2011) τῆς Ἀρχιερατείας τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ὑδρας, Σπετσῶν, Αἰγίνης, Ἐρμιονίδος καὶ Τροιζηνίας κ. Ἐφραίμ*, Ὑδρα 2011, σ. 257-263. Βλ. ἐπίσης Ε. VILOUJA, «Manifestations of the revenant in Estonian folk tradition», *Folklore* (1996), σ. 73-86. Πρὸβλ. S. SANDERSON, «The Folklore of the Motor-car», *Folklore* 80 (1969), σ. 241-252 καὶ L. SCHULER, «Volkskunde des Autos», *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 73 (1970), σ. 152-173.

17. Βλ. W. KERBER (ἔκδ.), *Personenkult und Heiligenverehrung*, München 1997, σ. 189-192. Ἐπίσης βλ. W. BRUCKNER, *Die Wallfahrt zum Kreuzberg in der Rhon*, Würzburg 1997, σ. 157.

μόλις έξαντληθοῦν τὰ οικονομικὰ προγράμματα –«πακέτα» εἶναι ἡ τρέχουσα ἔκφραση πὺν χρησιμοποιεῖται–, στὰ ὁποῖα στηρίζονται.

Ἡ ἄποψη αὐτὴ δείχνει τὸν κοινωνικὸ χαρακτήρα πὺν ἔχουν τὰ ἔνοριακὰ συσσίτια, καθὼς ἐπενδύουν τὴν ἱκανοποίηση τῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν τῶν συνανθρώπων μὲ κοινωνικὸ περιεχόμενο, ἀλλὰ καὶ μὲ μεταφυσικὲς προεκτάσεις. Στὰ ἔνοριακὰ συσσίτια προέχει ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη καὶ ἡ θυσιαστικὴ προσφορὰ πρὸς τὸν συνάνθρωπο, καὶ στὶς ἔννοιες αὐτές, πὺν καλλιεργοῦνται στὰ πλαίσια τοῦ ἔνοριακοῦ ἔργου, στηρίζεται καὶ ἡ ἐθελοντικὴ προσφορὰ ἐργασίας ὄσων, κυρίως γυναικῶν, ἐργάζονται γιὰ τὴν παρασκευὴ καὶ ὑλοποίησή τους¹⁸. Αὐτὴ ἡ διάσταση δείχνει καὶ τὸν γενικότερο λαογραφικὸ χαρακτήρα τῶν συσσιτίων αὐτῶν, δεδομένου ὅτι πρόκειται γιὰ ὀργανωμένες μορφὲς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης μὲ ὁμαδικὸ καὶ σχεδὸν ἐθιμικὸ χαρακτήρα, ἰδίως στὶς λεπτομέρειές τους, ὅπως καὶ στὴ συνέχεια θὰ καταδειχθεῖ.

Πράγματι, ἡ διαδικασία παρασκευῆς καὶ διανομῆς τοῦ ἡμερήσιου φαγητοῦ καθορίζεται ἀπὸ μιὰ σειρά κανονικοτήτων, πὺν τοὺς προσδίδουν τὸν χαρακτήρα ἐθιμικὰ καθορισμένης πρακτικῆς¹⁹. Τὸ ψωμὶ καὶ τὰ κάθε εἶδους ἀρτοσκευάσματα (κυρίως κουλούρια καὶ σταφιδόψωμα) προσφέρονται σὲ καθημερινὴ βάση ἀπὸ τὰ ἀρτοποιεῖα κάθε ἔνορίας, ἀπὸ τὰ περισσεύματα τῆς παραγωγῆς τῆς προηγούμενης μέρας, πὺν δὲν ἔχουν πωληθεῖ. Ἡ διανομὴ ἀρχίζει στὶς 11.00 π.μ., ἐνῶ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς τροφίμους προσέρχονται ἤδη ἀπὸ τὶς 9.00 π.μ. Ἐν μάλιστα εἶναι μέρα πὺν στὸ ναὸ τελεῖται θεία λειτουργία στὴ μνήμη κάποιου ἁγίου, τοὺς βάζουν μέσα στὸ ναὸ γιὰ νὰ λειτουργηθοῦν. Στὴν περίπτωση πὺν οἱ ὑπόγειοι χώροι πολλαπλῶν χρήσεων τῶν ναῶν χρησιμοποιοῦνται καὶ ὡς μαγειρεῖα, αὐτὰ βρίσκονται δίπλα στὸν ὑπόγειο ναὸ, ἄρα ὁ ἐκκλησιασμὸς αὐτὸς εἶναι εὐκολότερος.

Εἰδικότερα, στὰ συσσίτια τῆς ἁγίας Ἀναστασίας, ὅπου ὅπως προαναφέρθηκε σιτίζεται καὶ ἓνας Ἐπίσκοπος τῶν Γ.Ο.Χ. [= Γνησίων Ὁρθοδόξων Χριστιανῶν, δηλαδὴ τῶν Παλαισημερολογιτῶν], τὸ πρόγραμμα διαφοροποιεῖται

18. Πρὸβλ. OSKAR AMBERG, «Religioses Brauchtum hierzulande», *Gelnhauser Heimat-Jahrbuch* (1997), 31-34. Ἐπίσης, EUG. R. HERZ, «Briefe Hans Tuchers des Alteren aus dem Heiligen Land und andere Aufzeichnungen», *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 84 (1997), σ. 76-78.

19. Ἀνάλογα βλ. J. SCHOOS, «Der Heilige Rock zu Trier. Symbol der Einheit im Glauben. Zur Geschichte einer grossen Wallfahrt», *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde* 32 (1997-1998), σ. 203-219.

αναλόγως: ὁ συγκεκριμένος τρόφιμος ἀρνεῖται γιὰ λόγους θρησκευτικῆς συνειδήσεως νὰ ἐκκλησιαστῆ σὲ ναὸ τῶν «νεοημερολογιτῶν», ὅπως ἀποκαλεῖ τὴν κανονικὴ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, ἂν μάλιστα μοιράζονται ὡς ψωμί πρόσφορα πού περισσεύσαν ἢ ἄρτοι ἀπὸ ἀρτοκλασίε ἀρνεῖται νὰ πάρει, θεωρώντας ὅτι ἡ χρῆση τους στὸ πλαίσιο ἐκκλησιαστικῶν τελετῶν τὰ ἔχει μολύνει καὶ ὅτι τὸ μῆγμα αὐτὸ θὰ μεταδοθεῖ καὶ στὸν ἴδιο, ἂν φάει ἀπὸ αὐτά. Ἐπαναλαμβάνονται ἐδῶ πεποιθήσεις γιὰ τὶς καθαρὲς καὶ τὶς μολυσμένες τροφές, τῶν ὁποίων οἱ ῥίζες βρίσκονται σὲ ἀπώτερες ἰουδαϊκὲς ἀντιλήψεις καὶ πρακτικὲς καὶ οἱ ὁποῖες ἔχουν περάσει καὶ στὸ Ἰσλάμ, μέσῳ τῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὶς θρησκευτικὰ ἐπιτρεπόμενες καθαρὲς καὶ μὴ τροφές²⁰.

Οἱ γυναῖκες πού ἐργάζονται ἐθελοντικὰ γιὰ τὴν παρασκευὴ τοῦ φαγητοῦ προσέρχονται στὸ ναὸ γύρω στὶς 7.00 π.μ. καὶ ἀρχίζουν τὸ μαγεῖρεμα. Ἔχουν στὰ χέρια τους κατάλογο πού ἔχει συνταχθεῖ ἀπὸ τὸν προϊστάμενο ἱερέα τῆς ἐνορίας, μὲ τὰ ὀνόματα τῶν δικαιούχων καὶ τὶς μερίδες πού θὰ πάρει καθένας, στὴν περίπτωση πού σιτίζονται ὀλόκληρες οἰκογένειες, στὸν ὁποῖο καὶ σημειώνουν ποιοὶ πῆραν φαγητό. Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα τῶν ἐνοριῶν, οἱ περισσότεροι τρόφιμοι εἶναι Ἕλληνες, ὑπάρχουν δὲ καὶ ὀρισμένοι ἀλλοεθνεῖς, κυρίως Ἀλβανοὶ καὶ Ἰρακινοί. Ὅπως σημειώθηκε καὶ προηγουμένως, ἂν τὸ συγκεκριμένο τραπέζι γίνεται στὴ μνήμη κάποιου τοῦς τὸ λένε γιὰ νὰ «συχωρέσουν» τὴν ὥρα τῆς διανομῆς ἢ τῆς κατανάλωσός του, νὰ ποῦν δηλαδή «Θεὸς ἴσχωρές τον» γιὰ τὸν νεκρό²¹. Πάντως οἱ κυρίες πού ἐπιμελοῦνται τὴ διανομὴ ἐπισημαίνουν ὅτι ἐλάχιστοι ἀπὸ τοὺς τροφίμους εὐχαριστοῦν γιὰ τὸ φαγητό. Οἱ περισσότεροι τὸ παίρνουν καὶ φεύγουν γιὰ τὰ σπίτια τους ἀμίλητοι.

Οἱ τρόφιμοι φέρουν μαζί τους δοχεῖα καὶ κατσαρόλες, ὅπου τοὺς βάζουν τὸ φαγητό, καὶ ἀναχωροῦν γιὰ νὰ τὸ φᾶνε στὸ σπίτι τους. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ

20. Βλ. LEOP. KRETZENBACHER, «Steirisches in Wort und Bild ähnlich zu Legende und Kult um die Kreuzauffindung zu Polling (Oberbayern)», *Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde* (1996), σ. 145-156. R. KRISTIANSEN, «Nature and religious identity», *Tradisjon* 26: 1 (1996), σ. 21-30. L. STARK, «The folk interpretation of orthodox religion in Karelia from an anthropological perspective», στὸν τόμο *Studies in folklore and popular religion*, Tartu 1996, σ. 143-157.

21. Πρὸβλ. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Ζητήματα ἐλληνικῆς θρησκευτικῆς λαογραφίας», *Χοροστάσι* 36 (2011), σ. 9, 15. E. HALLAM - J. HOCKEY, *Death, memory and material culture*, Oxford 2001, σ. 4, 18. ANDR. HAGER, «The interpretation of religious symbols in popular music», *Temenos* 33 (1997), σ. 54-55. Ἐπίσης, GL. EHRET, «Gottesbild. Bilder des Unsichtbaren», *Weltkunst* 67 (1997), σ. 1602.

έξυπηρετεί τόσο τους εργαζόμενους στὰ συσσίτια, ἐπειδὴ τοὺς ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὸν πρόσθετο κόπο τοῦ πλυσίματος πιάτων καὶ τοῦ καθαρίσματος τραπέζιων, ὅσο καὶ τοὺς τροφίμους, οἱ ὁποῖοι τρώγοντας στὸ σπίτι τους, στὸ δικό τους χῶρο, αἰσθάνονται λιγότερο τὸ ψυχολογικὸ βᾶρος τῆς ἐξάρτησης ἀπὸ τὰ συσσίτια²², αἰσθάνονται λιγότερο ἀνήμποροι καὶ προσβεβλημένοι γιὰ τὴν ἔνδειά τους, κατὰ τὶς μαρτυρίες πάντοτε τῶν ἰδίων.

Ἐνδεικτικὸ καὶ γιὰ τὴ γενικότερη λειτουργικὴ καὶ πνευματικὴ σχέση τῶν τροφίμων μὲ τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν ὀρθόδοξη λειτουργικὴ ζωὴ εἶναι τὸ ὅτι, ὅπως καὶ πάλι παρατηροῦν οἱ γυναῖκες ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὰ συσσίτια, ἀπὸ αὐτοὺς σχεδὸν κανεὶς δὲν προσέρχεται στὸ ναὸ τὶς Κυριακὲς καὶ τὶς γιορτές. Ἐλάχιστοι εἶναι οἱ τρόφιμοι, κυρίως οἱ γυναῖκες, ποὺ αἰσθάνονται ὑποχρέωση καὶ γιὰ νὰ ἀνταποδώσουν προσέρχονται στοὺς ναοὺς καὶ βοηθοῦν ἐθελοντικὰ τὴ νεωκόρο στὸ καθάρισμα τοῦ ναοῦ καὶ στὶς ἐργασίες τῆς. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ εἶναι ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρουσα γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴ σχέση τῶν τροφίμων μὲ τὰ συσσίτια.

Χαρακτηριστικὸ ἐπίσης εἶναι ὅτι στὸ διαιτολόγιο τῶν τροφίμων συνήθως δὲν τηροῦνται οἱ ἐβδομαδιαῖες νηστεῖες τῆς Τετάρτης καὶ τῆς Παρασκευῆς, οὔτε καὶ ὀλόκληρες οἱ Σαρακοστὲς ἀπόλυτα. Κατὰ τὴ Μεγάλῃ Τεσσαρακοστῇ, γιὰ παράδειγμα, τηροῦνται νησιτίσιμες μόνο ἡ πρώτη ἐβδομάδα καὶ οἱ Τετάρτες καὶ Παρασκευές, ἐνῶ κατὰ τὴ Σαρακοστῇ τῶν Χριστουγέννων κάποτε μαγειρεύεται κρέας καὶ προσφέρεται τυρί. Ἄν μάλιστα στοὺς τελευταίους τροφίμους δὲν ἔχει περισσέψει πολὺ φαγητὸ γιὰ νὰ μοιραστεῖ, οἱ γυναῖκες δίνουν τυποποιημένα τρόφιμα ὡς συμπλήρωμα, ζυμαρικά, ρύζι καὶ κονσέρβες, ὥστε νὰ τὰ μαγειρέψουν στὸ σπίτι τους καὶ νὰ συμπληρώσουν τὴν ἡμερήσια διατροφή τους. Κοινὸς πάντως στόχος εἶναι κανεὶς ἀπὸ τοὺς τροφίμους νὰ μὴν μείνει πεινασμένος καὶ ἀνικανοποίητος.

Ὅσον ἀφορᾷ τὶς προσφορὲς τῶν πιστῶν σὲ εἶδη καὶ τρόφιμα, οἱ πληροφορίες ποὺ δίνουν οἱ γυναῖκες ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὰ συσσίτια εἶναι πιὸ κατατοπιστικές: στὴν ἐνορία τῆς ἁγίας Ἀναστασίας, γιὰ παράδειγμα, ὑπάρχει γυναι-

22. Βλ. ÜLO VALK (ἔκδ.), *Studies in folkore and popular religion. Papers delivered at the symposium "Walter Anderson and folklore studies today"* 1, Tartu: Department of Estonian and Comparative Folklore, 1996. Ἐπίσης, E. HENAU, «Volksreligiositet», *Volkskunde* 97: 4 (1996), σ. 410-411, ὅπου βιβλιογραφία καὶ παραδείγματα. J. ZERNACK, «Germanische Restauration und Edda-Frommmigkeit», στὸν τόμο *Politische Religion, religiöse Politik*, Würzburg 1997, σ. 145-146.

κα πού ἔχει ἀναλάβει τὰ ἔξοδα τοῦ τραπεζιοῦ κάθε Τετάρτης, ἐξ ὀλοκλήρου. Σὲ περιπτώσεις δὲ πού κάποιοι προσφέρουν ἀντὶ μνημοσύνου στὴ μνήμη ἀγαπημένων προσώπων ἢ συγγενῶν τους, ὀρισμένοι προσφέρουν χρήματα πού καλύπτουν μέρος τῶν ἔξόδων τοῦ τραπεζιοῦ, κατὰ τὴν οἰκονομική τους δυνατότητα, καὶ κάποιοι μάλιστα φέρουν μαζί καὶ χαρτὶ μὲ τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν πού θέλουν νὰ μνημονεύσει ὁ ἱερέας κατὰ τὴ λειτουργία τῆς συγκεκριμένης ἡμέρας ἢ κατὰ τὴν ἐπόμενη Κυριακή²³. Ἄλλοι πάλι ρωτοῦν πόσα καὶ ποιά εἶδη χρειάζονται γιὰ τὸ τραπέζι, τὰ ἀγοράζουν στὶς ποσότητες πού τοὺς ὑποδεικνύονται καὶ τὰ φέρουν στὸ ναό. Μερικοὶ μάλιστα προσφέρουν ἀκόμη καὶ τὸ τυρὶ ἢ τὸ φροῦτο πού θὰ μοιραστεῖ στὸ τραπέζι πού ἔχουν τάξει καὶ χρηματοδοτοῦν. Ἀναφέρονται ἐπίσης περιπτώσεις πιστῶν πού φέρουν στὸ ναὸ ποσότητα ἑνὸς μόνο εἴδους, γιὰ παράδειγμα τυριοῦ, μὲ σκοπὸ νὰ μοιράζεται στοὺς τροφίμους μαζί μὲ τὸ φαγητό τους.

Τὸ διαιτολόγιο τοῦ ἐνοριακοῦ συσσιτίου συνήθως περιλαμβάνει ἀξιοσημείωτη ποικιλία: ὄσπρια, λαχανικά καὶ λαδερά, ζυμαρικά μὲ κρέας ἢ κιμά, πουλερικά μὲ πατάτες. Σπανιότερο εἶναι τὸ ψάρι, καὶ σχεδὸν ποτέ, ἀκόμη κι ὅταν προσφέρεται, δὲν εἶναι φρέσκο, λόγω τῆς ὑψηλῆς τιμῆς του. Παλαιότερα προσφερε στοὺς ναοὺς ὀρισμένα τυποποιημένα τρόφιμα ἢ Μ.Κ.Ο. Ἀλληλεγγύη, τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ὅρισμένοι ἀπὸ τοὺς πιστοὺς πού φέρουν στὸ ναὸ τρόφιμα προτιμοῦν τὰ συσκευασμένα ζυμαρικά, τὶς κονσέρβες καὶ τὰ καταψυγμένα εἶδη, ἄλλοι πάλι φέρουν γλυκίσματα, κάποτε ὅσα περισσεύουν ἀπὸ τὰ σπίτια τους, ἰδίως μετὰ τὶς ἑορτὲς τοῦ Δωδεκαημέρου, καὶ σοκολατάκια, γιὰ νὰ μοιραστοῦν ὡς γλυκὰ στοὺς τροφίμους.

Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι σὲ ὅλες τὶς συνεντεύξεις ἀπὸ τοὺς ἐμπλεκόμενους στὰ ἐνοριακὰ συσσίτια παράγοντες, κοινὸς τόπος εἶναι ὁ ὑπερτονισμὸς τῆς δοτικότητας τῶν πιστῶν καὶ τῆς χαρᾶς καὶ προθυμίας μὲ τὴν ὁποία ὅσοι ἐργάζονται ἐθελοντικά διακονοῦν τοὺς ἐμπερίστατους συνανθρώπους τους²⁴. Καὶ θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ σχετικὰ μὲ τὰ ἐνοριακὰ συσ-

23. Ἀνάλογα πρβλ. H. DOPSCHE, «Zur Entstehung des Salzburger Perikopenbuches», στὸν τόμο *Das Salzburger Perikopenbuch*, Luzern 1997, σ. 22-23. UL. WOLF-KNUTS, «International Conference on everyday religion», *Ethnologia Scandinavica* 24 (1994), σ. 129. ED. NOVIELLI, «La religiosite popolare», στὸν τόμο *Santi di Casa Nostra*, Monopoli 1996, σ. 150. A. BARKALAJA, «A continuing tradition», στὸν τόμο *Ülo V-ik* (ἔκδ.), *Studies in folklore and popular religion*, Tartu 1996, σ. 129.

24. Πρβλ. A. BRAVO, «La Madonna Pellegrina», στὸν τόμο *I Luoghi della memoria. Si-*

σίτια εντάσσονται και στην λαογραφία «του περιθωρίου», ή οποία τόσο στενά συχνά συνδέεται με την αστική θρησκευτική λαογραφία²⁵. Οί άνθρωποι που συγκροτούν το αστικό «περιθώριο» έχουν τύχει της προσοχής της ελληνικής λαογραφίας ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, όταν ο Μ. Γ. Μερακλής ασχολήθηκε με τα φαινόμενα που όνόμασε «αστική νεοεπαιτεία», και εντάσσοντας τη μελέτη των μορφών της και των κοινωνικών μεταβολών και όρων στους όποιους στηρίζεται στη «λαογραφία της έπαιτείας»²⁶. Αργότερα μάλιστα ο Εύάγγ. Αυδίκος, στο διάγραμμα των θεμάτων που μπορεί και πρέπει να εξετάσει ή αστική λαογραφία, ενέταξε και το ζήτημα των συσσιτίων των απόρων²⁷.

Από την άλλη πλευρά, όπως παρατηρεί και ο Γ. Χ. Κούζας²⁸, ή ανάπτυξη των σύγχρονων μορφών θρησκευτικής και εκκλησιαστικής δράσης, ιδίως στο αστικό πλαίσιο, εντάσσεται στο κίνημα της «μετανεωτερικότητας» (post-modernity) και χαρακτηρίζεται από δημοσιοποίηση του θρησκευτικού φαινομένου, άνοιγμα προς τον κόσμο και στροφή προς τον έμπεριστατο συνάνθρωπο. Η διοργάνωση, ό σχεδιασμός και ή εκτέλεση των εκκλησιαστικών συσσιτίων, όπως παραπάνω περιγράφηκαν, έγγραφονται σε αυτό άκριβώς το πλαίσιο.

Οί τρόφιμοι των συσσιτίων κατά κανόνα βιώνουν μιá κατάσταση προσωρινή και έφήμερη, τουλάχιστον όπως οί ίδιοι πιστεύουν, άκριβώς όπως την πε-

mboli e miti dell Italia unita, Roma 1996, σ. 533-534. S. MOFFA, «La tavola di San Giuseppe a Riccia», *L' Arcolaio* 4 (1997), σ. 42-43. Βλ. επίσης H. LEHMANN, *Religion und Religiosität in der Neuzeit. Historische Beitrage*, Göttingen 1996, σ. 46-47, με διαπραγμάτευση του θέματος αυτού. BARBARA A. BABCOCK, «Artifact», στο R. Bauman (έκδ.), *Folklore, Cultural Performances, and Popular Entertainments*, Oxford University Press 1992, σ. 211-212. BARBARA KIRSHENBLATT-GIMBLETT, «Objects of Ethnography», στο Ivan Karp-St. Lavine (έκδ.), *Exhibiting Cultures. The Poetics and Politics of Museum Display*, Smithsonian Institution Press 1991, σ. 388.

25. Γ. Χ. ΚΟΥΖΑΣ, «Η καθημερινή ζωή των ζητιάνων στο προαύλιο του Άγίου Αντωνίου Περιστερίου : Έτερότητα και περιθωριακότητα στη θρησκευτική ζωή του αστικού χώρου», στον τόμο Μ. Γ. Βαρβούνης - Παν. Τζουμέρκας (έπιμ.), *Άλεξανδρινός Άμνητός. Άφιέρωμα στη μνήμη του Ί. Μ. Χατζηφώτη 1*, Άλεξάνδρεια 2008, σ. 242, όπου και ή σχετική ελληνική και ξένη λαογραφική βιβλιογραφία.

26. Μ. Γ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ, *Έλληνική Λαογραφία*, Άθήνα 2004, σ. 110-111.

27. ΕΥΑΓΓ. ΑΥΔΙΚΟΣ, «Άστική Λαογραφία : Ουτοπία ή πραγματικότητα;», *Έθνολογία* 3 (1994), σ. 179, 184.

28. Γ. Χ. ΚΟΥΖΑΣ, «Η καθημερινή ζωή των ζητιάνων στο προαύλιο του Άγίου Αντωνίου Περιστερίου...», ό.π., σ. 242.

ριγράφει ο V. Bernard²⁹, αντιμετωπίζουν δηλαδή την κατάσταση τους ως μια συνθήκη αναστρέψιμη και όρισμένης διάρκειας. Όπωςδήποτε όμως η συμμετοχή στα έκκλησιαστικά συσσίτια συνιστά για τους τροφίμους ένα ευδιάκριτο όριο που τους ξεχωρίζει από τους υπόλοιπους ανθρώπους και τους χαρακτηρίζει. Οί ίδιοι βιώνουν μια έντονη κατάσταση μεθοριακότητας³⁰, καθώς το γεγονός ότι σιτίζονται σε έκκλησιαστικά συσσίτια σημαίνει απώλεια της αυτοδυναμίας και της αυτοτέλειάς τους, μετάβαση από μια κατάσταση σε μια νέα, όπωςδήποτε δυσμενέστερη της πρώτης. Βιώνουν οί ίδιοι την ετερότητά τους, σε σχέση προς τὰ υπόλοιπα μέλη της ένορίας και του κοινωνικού περιβάλλοντός τους, με τους όρους που έχει παλαιότερα υποδείξει ο M. Beasley³¹. Κι αυτό τους οδηγεί σε ανάλογες επιλογές και συμπεριφορές, τους ώθει σε σαφείς διακρίσεις του τύπου «εμείς» - «οί άλλοι», και σε τελική ανάλυση προσδιορίζει τη ζωή τους και τις επιμέρους έκδηλώσεις της.

Όπως και ο Γ. Χ. Κούζας έπισημαίνει³², κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα τών αυτοαναπαραστάσεων τών τροφίμων είναι ή έμμογή στη φτώχεια που τους διακρίνει και τους κατατρέχει. Η φτώχεια, κοινό γνώρισμα όλων, άποτελεί τόν συνδετικό κρίκο τους προς τους υπόλοιπους τροφίμους του ίδιου συσσιτίου, άποτελεί τόν συνεκτικό ιστό της ομάδας τους³³. Γι' αυτό και οί νοοτροπίες και οί συμπεριφορές τους είναι ανάλογες, προσδιοριζόμενες πάντοτε από τó στοιχείο της φτώχειας, τó όποιο παραλλήλως κυριαρχεί και στις έτεροαναπαραστάσεις τους, στόν τρόπο που οί άλλοι τους βλέπουν και τους προσδιορίζουν. Έν προκειμένω, οί «άλλοι» είναι κατά κανόνα οί έμπλεκόμενοι στη διαδικασία τών συσσιτίων, οί ίερείς, οί κυρίες και οί δωρητές τροφίμων και ειδών.

29. Πρβλ. V. BERNARD (έπιμ.), *Οί περιθωριακοί*, Άθήνα 1994, σ. 18. Βλ. επίσης Θ. ΑΛΕΞΙΟΥ, *Περιθωριοποίηση και ένσωμάτωση*, Άθήνα 1998. Από τη ξένη σχετική βιβλιογραφία, που είναι ιδιαίτερος πλούσια, ένδεικτικά αναφέρω τó έργο του G. GERMANI, *Marginality*, New Brunswick 1980, όπου και ή παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

30. Σχετικές παρατηρήσεις βλ. αναλυτικά στην ΜΑΡ. ΠΕΤΡΟΝΩΤΗ, «Εισαγωγικά», στόν τόμο που έχει έπιμεληθεί ή ίδια, με τίτλο *Όρια και Περιθώρια: Έντάξεις και άπολλεισμοί*, Άθήνα 2000, σ. 16-19.

31. M. BEASLEY, *Mission on the Margins*, Cambridge 1997, σ. 23-26.

32. Γ. Χ. ΚΟΥΖΑΣ, «Η καθημερινή ζωή τών ζητιάνων στο προάυλιο του Άγίου Αντωνίου Περιστερίου...», ό.π., σ. 250.

33. Βλ. J. POBEE, *Who are the poor? The Beatitudes as call to community*, Geneva 1997, σ. 34-35. M. BARNES (κ. άλλ.), *Poverty and Social Exclusion in Europe*, Cheltenham 2002, σ. 46 κ.έξ., όπου ανάλογες ένδιαφέρουσες παρατηρήσεις.

Μία άκροτελεύτεια παρατήρηση θα πρέπει ακόμη να γίνει. Ό Γ. Χ. Κούζας, στην ένδιαφέρουσα μελέτη του που προαναφέρθηκε, ασχολείται σύντομα και με τὸ συσσίτιο ἀπόρων και ἀστέγων τῆς ἐνορίας τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου Περιστερίου³⁴. Καθὼς ἐνδιαφέρεται κυρίως γιὰ τὸν χῶρο ποὺ φιλοξενεῖ τὴ δραστηριότητα αὐτὴ καὶ ὄχι γιὰ τὴ λειτουργικότητα τῆς ἴδιας τῆς δράσης, σύμφωνα μὲ τὴ στοχοθεσία τῆς μελέτης του, μελετᾷ τὴν περίπτωση μέσα ἀπὸ τὴ θεωρία τοῦ Μ. Foucault³⁵ γιὰ τίς «έτεροτοπίες», δηλαδή τοὺς χώρους ποὺ βρίσκονται στὴν καρδιά τῆς πόλης, στεγάζουν ὅμως τὸ διαφορετικὸ, τὸ «ἕτερον», τὴ σχηματοποιημένη –κάποτε δὲ καὶ σωματοποιημένη– ἔκφραση τῆς ἑτερότητας. Πρόκειται γιὰ τόπους ποὺ λειτουργοῦν ὡς ρήγματα ἀσυνέχειας στὸ ἐσωτερικὸ τῶν διατάξεων τῶν κοινωνιῶν.

Κατὰ τὴν ἴδια θεώρηση, οἱ τρόφιμοι τῶν συσσιτίων αὐτῶν οὐσιαστικὰ παραβιάζουν τὴ ροὴ τοῦ κοινωνικοῦ χρόνου, τὴ χρονικὴ δομὴ καὶ συνέπεια τῆς κοινωνίας ποὺ οὐσιαστικὰ τοὺς ἀπέβαλε καὶ τοὺς περιθωριοποίησε³⁶. Στὴν οὐσία ὅμως, ἂν δοῦμε τὴν περίπτωση αὐτὴ μέσα στὰ πλαίσια τῆς λαϊκῆς θρησκευτικῆς καὶ λατρευτικῆς ζωῆς, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ χῶρος τοῦ συσσιτίου, τόσο ἀρχιτεκτονικὰ ὅσο καὶ λειτουργικὰ, ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς ζωῆς, τῆς δράσης καὶ τῶν ἐγκαταστάσεων τῆς ἐνορίας, καθὼς οὐσιαστικὰ ἐφαρμόζει καὶ ὑλοποιεῖ τὴν πεμπουσία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κηρύγματος, τὴν ἴδια τὴν ἐσώτερη διάσταση τοῦ ὀρθόδοξου χριστιανικοῦ ἐνοριακοῦ ἔργου.

Ἡ διάσταση ποὺ ὁ Γ. Χ. Κούζας διαπιστώνει μεταξὺ τῶν ὀργανωτῶν καὶ τῶν αὐτουργῶν τῶν συσσιτίων ὅσον ἀφορᾷ τὸ ρόλο τους καὶ τὴ χρησιμότητά τους στὴ ζωὴ τῶν τροφίμων καὶ στὴν πιθανὴ προσπάθειά τους νὰ προσπαθήσουν νὰ φτιάξουν ξανὰ τὴ ζωὴ τους³⁷, δὲν εἶναι οὐσιαστικὴ. Μᾶλλον πρόκειται

34. Γ. Χ. ΚΟΥΖΑΣ, «Ἡ καθημερινὴ ζωὴ τῶν ζητιάνων στὸ προαύλιο τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου Περιστερίου...», ὁ.π., σ. 258-262. Μάλιστα προσδιορίζει τὸ φαινόμενο αὐτὸ ὡς ἑτεροτοπίες καὶ ἑτεροχρονίες στὴν καθημερινὴ θρησκευτικὴ ζωὴ.

35. Μ. FOUCAULT, «Of the Other Spaces : Utopias and Heterotopia», στὸν τόμο J. Ochman (ἐκδ.), *Architecture Culture 1943-1968. A Document Anthology*, New York 1993, σ. 422.

36. Βλ. σχετικὰ Κ. HETHERINGTON, *The Badlands of Modernity. Heterotopia and Social Ordering*, London 1997, σ. 68-69.

37. Γ. Χ. ΚΟΥΖΑΣ, «Ἡ καθημερινὴ ζωὴ τῶν ζητιάνων στὸ προαύλιο τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου Περιστερίου...», ὁ.π., σ. 260-261. Γιὰ τὴ σχέση τῆς λαϊκῆς θρησκευτικότητας μὲ τὴν ταυτότητα σημαντικὰ ὅσα γράφει ὁ Εὐάγγ. Αὐδίκος, μὲ τὴν ἀφορμὴ τῶν ἐπαναπατρισθέντων Ἑλλήνων ἀπὸ χώρες τῆς πρώην ΕΣΣΔ, βλ. Ε. GR. ΑΥΔΙΚΟΣ, «The role of religious practices and the sense of

«ΦΑΓΟΝΤΑΙ ΠΕΝΗΤΕΣ ΚΑΙ ΕΜΠΛΗΣΘΗΣΟΝΤΑΙ»

για δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, για δύο διαφορετικές όπτικές γωνίες, οι οποίες όμως αντικρίζουν την ίδια πραγματικότητα. Η κοινή προσπάθεια για ουσιαστική βοήθεια και υποστήριξη μιάς μελλοντικής οικονομικής ανεξαρτητοποίησης και κοινωνικής επανένταξης, ασχέτως του αν κατά περιπτώσεις αυτό επιτυγχάνεται ή όχι, χαρακτηρίζει όλο αυτό το έργο, έμπυχνώνει τους συντελεστές του και το κρατά ζωντανό, ως μια κοινή και ομαδική προσπάθεια κοινωνικής παρέμβασης και δράσης του έκκλησιαστικού χώρου στο σύγχρονο αστικό περιβάλλον.

Από την άποψη αυτή, όπως και παραπάνω έγινε προσπάθεια να καταδειχθεί, το ζήτημα των ένορειακών συσσιτίων έχει και λαογραφική υπόσταση, και από αυτή την όπτική γωνία έγινε παραπάνω ή σχετική διαπραγμάτευση του ζητήματος.

origin in the shaping of identity : The example of the Greek minority in the democracies of the ex-Soviet Union», *Oral History : Challenges for the 21st century. Proceedings 1. Xth International Oral History Conference, Rio de Janeiro 1998, Brazil*, σ. 236-245.